

СЕКЦІЯ 7. ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА В ОПТИЦІ ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-518-4-14>

ЮВАЛ НОЙ ХАРАРІ ПРО ЕКОНОМІКУ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА В ДОБУ ПРЕМОДЕРНУ

Матюшко Б. К.

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

*Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
м. Київ, Україна*

Сучасний ізраїльський історик, народжений у 1976 році професор Єрусалимського університету Ювал Ной Харарі став здобув світову славу завдяки своїй книзі «Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього» [1]. Вчений є також одним з тих, хто підтримує Україну в її боротьбі з російською агресією. Наступні його провідні праці: «Людина божественна. За лаштунками майбутнього» та «21 урок для 21 століття», які розвивають ідеї першої з перелічених, досить знані в нашій країні. Серед іншого, Харарі значної уваги надає місцю економіки у становленні й розвитку людства. Варто зазначити, що відповідна проблематика посідає у його трьох найважливіших книгах настільки важливе місце, що заслуговує на докладне вивчення. Передусім, ідеться про добу премодерну, яка охоплює час від першого самоусвідомлення людства до 16 – 17 століть. Учений сформулював періодизацію історії, де за початок править час 13, 5 мільярдів років тому, тобто, утворення нашого Весвіту. Як еволюціоніст, Харарі відзначає інші особливі події після цього¹: «4,5 млрд – Формування планети Земля. 3,8 млрд – Виникнення живих організмів. Початок біологічних процесів. 6 млн – Остання спільна прабабця людей та шимпанзе. 2,5 млн – Виникнення людського роду в Африці. Перші

¹ Для зручності сприйняття тексту таблиці «Часові періоди історії» [1, с. 8–9] подаємо її рядки, які відповідають темі цієї доповіді, як звичайні цитати. Числа означають кількість років до нашого часу.

кам'яні інструменти... 300 тис. – Приборкання вогню... 70 тис. – Когнітивна революція. Виникнення творчої мови. Початок історичних процесів. Розселення людей розумних з Африки» [1, с. 8].

Когнітивну революцію, продуктами якої є абстрактне мислення, більш різноманітна мова й загалом нові пізнавальні й творчі здібності людини, особливо зважаючи на її соціальність, Харарі характеризує так: «Приблизно 70 – 30 тисяч років тому було винайдено човни, олійні лампи, луки та стріли, а також шевські голки (для шиття теплого одягу). Цим часом датуються перші предмети, які можна впевнено назвати витворами мистецтва та коштовностями, як і перші беззаперечні ознаки існування релігії, комерції та поділу на соціальні прошарки» [1, с. 34]. Її ймовірною причиною стали певні мутації предків сучасних людей, які «докорінно змінили внутрішню будову розумних, змінивши їх мислення та тип мови» [1, с. 34]. Головним продуктом когнітивної революції стала здатність людини створювати нову – уявну, фантастичну реальність, відмінну від звичайної і водночас таку, що вирішальним впливає на неї: «Наскільки відомо, лише розумні можуть говорити про цілу низку речей, яких вони ніколи не бачили, не торкалися й навіть не нюхали» [1, с. 38]. Уявна реальність «набула потужності, причому настільки, що сьогодні виживання реальних річок, дерев та левів залежить від ласки уявних реальностей, таких як боги, нації та корпорації» [1, с. 48].

Яскравим прикладом цього є компанія «Пежо СА»: вона «є витвором нашої колективної уяви. Юристи називають це “юридичною фікцією”. На неї не можна показати пальцем; вона не є фізичним об'єктом. А проте вона існує як юридична особа» [1, с. 44].

Стежачи за періодизацією історії Харарі далі, знаходимо наступні записи: «12 тис. – Сільськогосподарська революція. Одомашнення рослин і тварин. Заснування постійних поселень. 5 тис. – Перші царства, писемності і гроші. 4,25 тис. – 2,5 тис. – Перша імперія – Аккадська держава царя Саргона. Карбування монет – універсальні гроші. Перська імперія – універсальний політичний лад “задля добробуту всіх людей”» [1, с. 9]. Виглядає, що економічні чинники в цих періодах історії є вирішальними.

Беручи до уваги значення уявної реальності, слідом за Харарі схему розвитку людства можна відтворити наступним чином. Приблизно 12 тис. років тому відбувся перехід від мисливства й збиральництва до землеробства. Слід зауважити, що мисливці й збирачі «насолоджувалися спокійнішим та задовільнішим життям, аніж більшість селян, пастухів, робітників та офісних клерків, які заступили їх» [1, с. 69]; «у більшості місць та більшості часів вільний пошук їжі забезпечував

ідеальне харчування» [1, с. 70]; «...мали менше інфекційних захворювань» [1, с. 71].

Це змінилося, «коли розумні почали присвячувати майже весь свій час та зусилля маніпуляції життям кількох видів тварин і рослин. Зранку до ночі люди сіяли насіння, поливали рослини, виполювали бур'яни та водили овець на кращі пасовища. На їхню думку, така робота мала забезпечити їх більшою кількістю плодів, зерна і м'яса. Це була справжня революція життя людей – Сільськогосподарська революція» [1, с. 105]. Але досягнення її мети спричинило великі труднощі і навіть погіршення якості життя замість покращення: «Сільськогосподарська революція, звичайно, збільшила загальну кількість їжі для людства, але додаткова їжа не перетворилася на краще харчування або більше дозволів. Натомість вона призвела до стрімкого зростання населення та появи розпечених еліт. Пересічний землероб працював важче, ніж пересічний збирач, а навзаєм отримував значно гірше харчування» [1, с. 106]. Причиною став біологічний чинник: «Хто був у цьому винен? Не вожді, не священики і не торгівці. Злочинцями були декілька видів рослин, включаючи пшеницю, рис та картоплю. Адже скоріше ці рослини одомашнили людину розумну, а не навпаки» [1, с. 107]. Так, пшениця стала найпоширенішою рослиною, «маніпулюючи (тут і далі – курсив в оригіналі – Б. М.) *Homo sapiens* на свою користь... Пшениця виявилася рослиною вибагливою» [1, с. 107]. Відповідь на питання, чому людина обрала важче життя землероба, відмовившись від легшого життя мисливця-збирача, Харарі дає слідом за найвідомішим англійським біологом-еволюціоністом нашого часу – Річардом Докінзом. Так, пшениця «окремим людям... не запропонувала геть нічого. Однак певною мірою винагородила *Homo sapiens* як вид. Вирощування пшениці забезпечило значно більше їжі на одиницю території, а тому дозволило *Homo sapiens* надзвичайно розмножитися» [1, с. 110–111]. Адже «валютою еволюції є не голод і не біль, а скоріше, копії спіралей ДНК. Так само, як економічний успіх компанії вимірюється лише кількістю грошей на її банківському рахунку, а не щастям її співробітників, так і еволюційний успіх виду вимірюється саме кількістю копій його ДНК. Якщо копій ДНК більше не лишається, вид вимирає, так само як і компанія без грошей банкрутує. Якщо ж вид може похвалитися багатьма копіями ДНК, це є успіхом і такий вид процвітає. З такої точки зору тисяча копій завжди краща за сто. У цьому й полягає суть Сільськогосподарської революції – здатність зберігати життя більшої кількості людей за гірших умов» [1, с. 111].

Відповідь на закономірне питання: чому ж люди не повернулися до легшого, передусім в економічному сенсі, способу життя, Харарі знаходить у відомому законі зростання потреб, називаючи його дію

«пасткою розкоші» [1, с. 111]. Так, «... розкіш перетворюється на потребу та породжує все нові й нові зобов'язання. Щойно люди звикають до певної розкоші, вони сприймають її як належне. Потім вони починають на неї розраховувати. Урешті-решт вони досягають точки, коли вже не можуть без неї жити» [1, с. 116–117]. Буквально в наступних реченнях учений підтверджує це приладами нашого сучасного побуту, «що заощаджують час та покликані полегшити нам життя – пральні машини, посудомийки, пілосмоки, телефони, смартфони, комп'ютери» [1, с. 117].

Звідси стає зрозумілою сутність поступу людства, яка має об'єктивний, детермінований біологічними, а на їх основі й соціальними, в тому числі й економічними чинниками: «Пошуки людством легшого життя вивільнили колосальні сили змін, що трансформували світ у способи, яких ніхто не передбачав або не хотів. Ніхто не планував Сільськогосподарську революцію і не прагнув залежності людей від культивування зернових» [1, с. 118]. Історія – від стародавньої до нової – має у цій революції відправну точку.

Важливість економічної складової суспільного життя підтверджується, на думку Харарі, найдавнішою пам'яткою писемності, якою є «глиняна табличка з адміністративним текстом з міста Урук, 3400–3000 рр. до н.е.» [1, с. 160]. Розшифрована мова цього шумерського артефакту говорить сама за себе: «У найпершому повідомленні, залишеному нашими предками, можна прочитати, наприклад, таке: “29 086 мірок ячменю 37 місяців Кушим”. Найімовірніше, це слід розуміти так: “За 37 місяців усього було отримано 29 086 мірок ячменю. Підписано, Кушим”» [1, с. 160–161]. Відтак, «перші тексти історії не містять ані філософських ідей, ані поезії, легенд, законів чи хоча б даних про царські тріумфи. Це нудні економічні документи, де йдеться про сплату податків, накопичення боргів та власність на майно» [1, с. 161].

На цій підставі Харарі робить одне з перших типових філософських узагальнень, по суті, співзвучних з марксистськими і водночас такими, що там були відкликають до ідеї Карла Ясперса про осьовий час: «Перше тисячоліття до нашої ери стало свідком появи трьох потенційно універсальних порядків, прихильники яких могли вперше уявити весь світ та всю людську расу як єдине ціле під керівництвом одного набору законів. Усі там були “нами”, принаймні потенційно. Більше не було “їх”. Перший універсальний порядок, який з'явився в історії, був економічним: монетарний порядок. Другий універсальний порядок був політичним: імперський порядок. Третій універсальний порядок був релігійним: порядок універсальних релігій, таких як буддизм, християнство та іслам» [1, с. 218].

З цього погляду слід розглянути гроші, «найбільшого завойовника в історії, який мав надзвичайну толерантність та здатність до пристосування, за допомогою яких перетворював людей на своїх палких прихильників... Люди, які не вірять в одного Бога або не підкоряються одному королю, залюбки готові скористатися однаковими грошима» [1, с. 218].

Простежуючи виникнення грошей, Харарі звертає увагу на загальновідому обмеженість натурального обміну або бартету, скориставшись суто математичним фактом: «швець та яблучник щодня мали з'ясовувати приблизні ціни на десятки різних товарів та послуг. Якби на ринку продавалося сто товарів, покупці та продавці мали б знати 4950 різних обмінних ставок. А якби товарів продавалося тисяча – 499 500 різних обмінних ставок! Як взагалі можливо тримати їх усіх у голові?» [1, с. 223].

Очевидно, гроші твір людини, точніше, людської уяви. Вони є типовим прикладом фантастичної реальності, яка не має звичного існування: «... їх створення не вимагало технічного прориву – це була суто ментальна революція. Вона передбачала лише появу нової міжсуб'єктивної реальності, що існує виключно у спільній уяві людей. Гроші – це не обов'язково монети та банкноти. Грошима можуть бути будь-які речі, які люди прагнуть використовувати для систематичного відображення цінності інших речей з метою обміну товарів та послуг» [1, с. 223–224].

Загальновідомим є і те, що «гроші існували ще задовго до винайдення монет, а культури процвітали, використовуючи як валюту інші речі, такі як мушлі, худоба, шкіри, сіль, зерно, намисто, тканини та боргові зобов'язання» [1, с. 225].

Таким чином, Ювал Ной Харарі, аналізуючи роль економічних чинників у становленні й розвитку людства доби премодерну (від перших людей до Наукової революції, за його термінологією), відводить їм одну з трьох вирішальних ролей, поряд з політичними та релігійними. Як говорить сам учений: «Щоб зрозуміти, як тисячі ізольованих культур протягом тривалого часу об'єднувалися заради створення сучасного глобального села, необхідно враховувати роль золота та срібла, але не можна відкидати й не менш ключову роль сталі» [1, с. 237]. Ця заувага, так само як і поточні події в Україні й світі, показують, що в цілому людство багато в чому тримається на цінностях доби премодерну, в тому числі релігії, честі, патріотизмі, які, своєю чергою, чинять потужний вплив на економічне життя: «Жорстокі війни, релігійні фанатики та небайдужі громадяни вже не раз примудрялися перемогти жадібних до грошей торговців та навіть

змінити форму економіки. Тому об'єднання людства неможливо зрозуміти як суто економічний процес» [1, с. 237].

Література

1. Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього / 3-тє видання, виправлене ; пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2020. 544 с.